

«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ ЭТНОМАДАНИЙ ЛЕКСИКАНЫН СИНТАКСИСТИК ЖОЛ МЕНЕН ЖАСАЛЫШЫ (ЭТНОМАДАНИЙ СӨЗ АЙКАШТАРЫ)

ДУЙШЕЕВА Т.С.

Эки же андан көп сөздөрдү, сөз айкаштарын (же алардын белгилүү бөлүктөрүн) бир бүтүндүккө айландыруу аркылуу жаңы сөздөрдү жасоо жолу синтаксистик (аналитикалык) жол деп аталат. Бул аналитикалык жол менен татаал сөздөр жасалат. Татаал сөздөр жана сөз айкаштары бирдей спецификалык өзгөчөлүктөргө ээ жана алар ажырагыс биримдикти да түзүшөт, ошол эле учурда алардын татаал сөздөрдү морфологияга, ал эми сөз айкашын синтаксиске кошо турган орчундуу айырмачылыктары бар. Булардын өз ара байланышы жана биримдиги болуп экөөнүн тең жасалуу негизинде камтылган бир эле грамматикалык каражаттын колдонулгандыгы эсептелет. Айырмасын негизинен татаал сөздөрдүн лексикализацияланып бүткөнү түзөт, ал эми сөз айкашына грамматикализация өзгөчөлүгү мүнөздүү.

Татаал сөздөр номинациялык функция аткарсан, сөз айкаштары коммуникативдик функция аткарат [Орузбаева Б., 1964. 186].

Бул макалада этномаданий **сөз айкаштарынын** жасалышы тууралуу сөз болот. «Манас» эпосундагы этномаданий сөздөрдүн сөз айкаштары менен жасалгандары өтө эле арбын кездешет. Маселен аларга төмөнкүлөр кирет:

1. Эки түгөйү тең зат атооч сөздүн айкалышынан түзүлгөн этномаданий сөздөр бар. Мисалы, *ат + чабым, бармак + басым, чай + кайнам, аш + бышым*, булар элдик нумеративдерге – метрологиялык лексикага кирет. Ошондой эле *нээти + казат, эр + башы, эр + добуш, жанут + ичик (енот), карагай + найза + сүңгү, кол + аяк, торгун + тубар, ата + уулу атуул, олжо + кыз, үркөр + боо + мылтык, даңга + даңга, аламан + байге, ашык + оюн, келте баам, киште + оюну, кыям + жак, ж.б.* материалдык жана руханий маданиятка байланыштуу сөздөрдү кошууга болот. Диний түшүнүктү камтыган: *Алла + Таала, кадыр + түн, Жапар + Теңир, календер + мискин, лаайлага + иллалла, лаат + манат, маңгул + молдо, маны + маны, ырам + китеби ж.б.у.с.* сөздөрдү кошууга болот.

Этномаданияттын бир тармагы болгон мансап, титулатуралык түшүнүктөрдү туюнткан этномаданий сөздөр бар: *төрө + заада, хан + заада, түмөн + башы, андис + мерген, дуу + ду, төрө + пейил, кор + башы, кан + кор, доогер + уста, азирети + пайгамбар, нөкөр + кыз*; Эпостогу:

Кутубийдин айынан

Кытай менен беттешип

Сайыппуруш Манастын

Калмакка салган жаңжалы [СКВ, «Манас», 1. 1984. 141].

Мындагы **сайыппуруш** (*зайып пуруш*) – телегейи тегиз, чыгаан баатыр маанисиндеги сөз. Мындай титулга Македонский, Чыңгызхан, Тамерлан үчөө ээ болгон [СКВ, «Манас», 1. 1984. 245]. *Сайып+пуруш* сөзүнүн түгөйлөрүнүн маанилери толук түшүнүктүү эмес, *пуруш* сөзүнүн мааниси анык эмес. Бул сөздүн СОВдо **зайыптуруш** формасында айтылганы да учурайт:

Салкындуу сууну жердеди,

Мен угушум култандан

Зайыптуруш эр - деди [СОВ, «Манас», 3. 1995. 119].

Бул саптардагы **сайыппуруш** – **зайыптуруш** бир семантикалык маанидеги бирок, тыбыштык жактан ассимиляцияга дуушар болгон сөздөрдөн деп айтууга болот.

2. Ошондой эле маданий турмуш түшүнүгүн камтыган ат атооч менен сын атоочтун айкалышынан түзүлгөн этномаданий сөздөргө **ай + төгөрөк** этномаданий туюнтмасын кошууга болот:

Ак сакалдуу карысы,
Иш билгендин баарысы
Ай төгөрөк олтуруп

Жыйын куруп салышты [ЖМВ, 1. 1984. 13]. Бул саптардагы *ай төгөрөк* олтуруп кенешүү кыргыздардын боз үйүнүн формасынан улам жана байыркы мезгилдерде коломтону тегерете олтуруп жыйын курган абалынан улам аталып калышы толук мүмкүн.

3. Сын атооч менен зат атоочтун айкашынан жасалган этномаданий сөздөр бар. Аларга: *каркыралуу + кыз, нышаналуу + бала, капкактуу + бала, көк + тулум, кызыл + туу, ак + сары + башыл, ак + көрпө + жайыл, ак + пайгамбар, ак + күлөлүү + дубана, акыреттик + жар, ак + жайсаң, көк + Теңири, ак + олпок, ак + амири, суук + укурук, акыр + заман, көй + кашка, сай + кашка*, ж.б. Эпостон : Ордого жакын Боз-Дөбө,

Ортосу кайкан кош дөбө

Ошо жерге барып туу тикти

Орчун жыйын, көй төрө [СОВ, 3. 1995. 125] *Көй* – мыкты, чыгаан, тандалган маанисинде сөз.

4. Сан атооч менен зат атоочтон жасалган этнонимдер, маданий түшүнүктөгү сөздөр да арбын. Этнонимдердин сандык түшүнүк менен байланышкан аталыштары арбын учурайт. Этнонимдердин аталышына мотив болгон сандык түшүнүктөр, сандын магиялык күчүнө байланышкан семантикалык мотивдер көп. Алсак, *кырк + уруу + кыргыз, алтымыш + уруу + алаш, он беш + ата + ортолук, зуң + кытай*, деген этнонимдер жана *кош + куржун + дилде, жети + кыл + ырымы, кырк + чилтен, алтымыш + асый, тогуздаган + тартуу* (кыймыл атоочтун заттык мааниге өтүп, затташып кеткени), *алты жүз миң + кол, түмөн + кол, миң + башы, алты + бакан + селкинчек, кырк + чоро* ж.б. кошууга болот.

5. Зат атооч менен этиштин айкашынан жасалган этномаданий сөздөр өтө эле арбын учурайт: *жорго + салуу, кунан + чабуу, жаа + тартуу, нике + кыюу, дуба + окуу, апсун + окуу, таш + жаюу, төлгө + салуу*, ж.б.

6. Зат атооч менен этиштин өзгөчө формаларынын айкашынан жасалгандары да бир кыйла.

А) зат атооч + атоочтук болуп жасалган учурда биринчи түгөйү зат атооч сөздөрдөн болуп уюшулгандары келер чактык татаал атоочтуктарды жасайт. Маселен, *сан + жакшылаар + эрен, аштык + айдаар + чак* деген учурда зат атооч + атоочтук + зат атооч. Атоочтуктун –ар мүчөсү этиштик негиздерге жалганып келер чактык атоочтуктарды уюштурат. Муну атоочтуктардын келер чак формалары деп да айтышат. Чындыгында мындай атоочтуктар аткарыла элек кыймыл-аракетти заттын белгиси катары көрсөтөт. Алсак, *Сан жакшылаар эренем*,

Санаасы көлдөй тереңим

Өзүм соккон темирдей

Көккө боюм ширедим [ЖМВ, «Манас». 1. 1984. 328].

Мында көрүнүп тургандай атоочтук туюнтма аныктоочтук милдет аткарганда алдыда аткарыла турган иш, кыймыл-аракет заттын белгиси катары көрсөтүлгөн. Келер чактык грамматикалык маани сакталган. Эпосто:

«Чоң Жинди» Мажик ээрчишип,

Ойноп журуп ай толду

Ай дала көркү ачылып,

Аштык айдаар чак болду [ЖМВ, «Манас», 1. 1984. 120].

Ал эми *ат байлаар, кол кесер, эшик ачар, кол чайкаар* ж.б. этномаданий татаал айкаштардын жасалышы зат атооч + атоочтук болуп уюшулганда алар затташып кетип, текст ичинде ээлик милдет аткарат: «*Ат байлаары* болбосо, Бакдөөлөткө чоң милдет» деген сыяктуу. Мындай формалардын көпчүлүгү биротоло заттык мааниге өтүп кетет.

Биринчи түгөйү атооч сөздөн болуп жасалган татаал атоочтуктар да бар: Хан
Мамай кырк жыл хан болду,

Эне-Сайга башка элден,

Каш кайтарган болбоду [ЖМВ, «Манас». 1. 1984. 10], деген саптарда *каш кайтарган* татаал атоочтугу атооч маанисинде туруп, ээлик милдет аткарып, затташып турат да, мезгилдик касиетти билдирбейт. Бирок текст ичинде ошол эле учурда кыймыл-аракет процессинин болуп өткөндүгүн, өткөн чак маанисин туюнтуп жатат.

Каркыттаган бир үйгө
Эрназарды киргизди
Урматтап берчү тамагын,
Күтүүчүгө билгизди [ЖМВ, «Манас». 1. 1984. 552].

Бул саптардагы *күтүүчү* – *күт* + *уу* + *чы* мындагы –*уучу* –*уу* кыймыл атоочтун мүчөсү менен –*чу* адат өткөн чактын мүчөсүнөн келип чыккан атоочтук мүчө уланып жасалды. Бул мүчө менен уюшулган *күтүүчү* атоочтугунун затташып биротоло заттык мааниге өтүп кеткени көрүнүп турат.

Б) Зат атооч + кыймыл атоочтон жасалгандары: *балбан* + *күрөш*, *улак* + *тартыш*, *эр* + *эңиш*, *эр* + *сайыш*, *ит* + *уруш*, *ок* + *тиштемей*, *теке* + *тырмыш*, *тыйын* + *эңмей*, *төлгө* + *салуу*, ж.б. салттык оюндардын, үрп-адаттардын аталыштары башта этиштин кыймыл атооч формасында болуп, бара-бара биротоло зат атоочко өтүп кеткендери эпосто арбын учурайт. Кыймыл атоочтордо атооч сөздөргө да, этиш сөздөргө да тиешелүү касиеттер болот.

Адат болгон, салт болгон кыймыл-аракеттин атын атаган -май мүчөсү менен уюшулган татаал кыймыл атоочтор да бар: *ок* + *тиштемей*, *тыйын* + *эңмей*. Эпосто:

Шамалдан күлүк аты көп,
Сайдырып иймей салты көп,
Ок өтпөгөн тону көп
Опол тоодой чоңу көп
Ок тиштемей анты көп [ЖМВ, «Манас». 1. 1984. 5].

Мындан сырткары лексика-грамматикалык мааниси анык болбогон же компоненттери өзүнүн баштапкы маанисин жоготкон да татаал айкаштагы сөздөр бар. Алардын компоненттеринин айрымдарынын маанилери азыр түшүнүктүү.

Сайдагы кумдан саны көп,
Сакталып келди ушу кеп.
Кыргыздын сактап келгени
Салтанаттуу *кара көк* [ЖМВ, «Манас». 1. 1984. 6].

Ошондой эле төмөнкү саптарда жолуккан:

Салкында ордо атышып,
Эңишип, улак тартышып,
Шерне жеп, тайдан союшуп...
Теке тырмыш, *көл бука*
Аркандарын тартышып [ЖМВ, «Манас». 1. 1984. 23].

Бул саптардагы *кара көк* жана *көл бука* татаал лексикалык элементтерин о.э. *көк тулум* татаал туюнтмасын бир беткей татаал сөз деп же сөз айкашы деп айтуу кыйын. Биринчисинде *кара көк* контекст боюнча талдасак Манас тууралуу айтылып, сакталып келген уламадан уккан кеп тууралуу, анын барк-баасы кыргыз үчүн салтанаты бийик болгон өзгөчө кеп тууралуу сөз болуп жатат. Мындагы «*салтанаттуу кара көк*» дегенде узун кеп, ыйык кеп сыяктуу бир контексттик маанини камтыган түшүнүк жатат. Грамматикалык жактан заттык маанидеги сөз экени байкалат. Компоненттерин бир-бирден алып карасак *кара* – кара тутуу, эш тутуу, медресе тутуу, караан маанисин да камтыйт. О.э. *кара* – кыйынчылык учурда, башына иш түшкөндө таяныч кылар, бел тутар жөлөк, тирек [Абдулдаев Э. ... КТТС. 1. 1984. 276] маанисиндеги сөз экени да сөздүктө катталган. Мисалды эпостон да жолуктурабыз:

Аттанып жоого чыкканда
Ала-Тоодой карасы [СКВ, «Семетей». 2. 1988. 214], саптары бар.

Мында Ала-Тоодой тирек, тоодой жөлөк маанисинде айтылып жатат. Мындан улам **кара көк** дегенди кыргыздын тиреги, кыргыздын руханий жөлөгү маанисинде түшүнүүгө негиз бар. Ал эми **кара көктүн** 2-компоненти **көк** сөзүнүн өтмө маанидеги тарыхый семантикасы жоголгон.

Көл бука тууралуу эпосто көңүл ачуучу оюн маанисинде айтылат, башка оюндар **аркан тартуу, теке тырмыш** ж.б. сыяктуу. Компоненттеринин азыркы тилибизде өз алдынча турганда мааниси түшүнүктүү болгону менен татаал сөз катары алганда тексттеги анын өтмө мааниси жоголгон. **Көк тулум** тууралуу да ушул ойду айтууга болот, эпосто **көк тулум** Ж. Мамайда Манас төрөлгөндө капкактуу бала болуп туюк төрөлөт. Ошондон улам **көк тулум** деп айтылып калган. Көк тулум болуп төрөлгөн баланын «капкагын» элдик ырым боюнча алтын иймек менен ачышкан.

Ал эми **кара көк, көл бука, көк тулум** татаал айкаштарды сөз айкаштарына же татаал сөздөргө кошуу тууралуу теориялык маалыматтарга таянууга туура келет. Академик Б. Орузбаеванын эмгегинде: «...если бы для словосочетаний, как свободных, так и устойчивых (следовательно, для сложных слов), была обязательна семантически однозначная двусоставность, то колоссальное количество сложных слов, состоящих из компонентов, из которых один полнозначен, а другой утратил значение, перестали бы считаться сложными» [Б. Орузбаева, 1964. 217] деп көрсөтүлгөнүнөн улам аталган сөздөрдү татаал сөздөргө кошууга болот. Демек, жогоруда аталган сөздөрдүн сөз айкашы экени да күмөн, себеби компоненттеринин бирөөсү семантикалык маанисин жоготкон. Мындай учурда бөтөнчө эки компонентинин тең маанилери жоголгон, өз алдынча сөз болуп келген (*тумчук < тум, тым, дым, дем+чык* же *үстөмөн < үстү+төмөн, үст+төмөн* тибиндегидей) айрым айкалыштар бириккен сөз болуп кеткени көрүнүп турат. Ошол эле учурда мындай жасалгандар жөнөкөй сөз да боло албайт. Алар кээде составдык компоненттеринин алгачкы семантикалары менен байланышкан өтмө мааниге ээ. Мындай түзүлүштөгүлөр структуралык жактан туруктуу. Түгөйлөрү толук маанилүү эмес болгон татаал сөздөр толук маанилүү татаал сөздөргө караганда аз эмес экени анык.

Жыйынтыгында «Манастагы» этномаданий лексиканын синтаксистик жол менен жасалышында татаал туюнтма, татаал айкаштар, сөз айкаштары арбын учураганын айтууга болот. Албетте, бул темада бир макалага сыярлык талдоо менен чектелүүгө болбостугун айта кетүү абзел.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Абдулдаев Э., Исаев Д. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү, 1-кит., -Ф., 1984;
2. Ж. Мамай. «Манас», 1-китеп. –Шинжаң эл басмасы, араб арибинде. 1984;
3. Орузбаева Б.О. Словообразование в киргизском языке. –Ф., 1964;
4. С. Каралаев, «Манас», 1-том, 1984;
5. С. Каралаев, «Семетей», 2-том, -Ф., 1988;
6. С. Орозбаков, «Манас», 3-китеп. 1995.